

હિંદ સ્વરાજ એકવિચાર કે વ્યવહાર

ડૉ. ખ્યાતિ કદમ દવે

પ, અવાર્ણ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રભા કોલોની, વિદ્યા નગર સ્કુલની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ.

khyatidavehistory@gmail.com

સારાંશ: વીસમી સદીની મિલેનિયમ વીભૂતિ દ્વારા લખાયેલા આ પુસ્તકે અસ્તિત્વમાં આવ્યા થી આજ સુધી લોકોના હૃદયમાં પોતાની ઊંડી છાપ છોડી છે. આ પુસ્તક મૂળ પરત ગુજરાતીમાં છે ત્યારબાદ હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષા માં પણ તેનો અનુવાદ થયેલો છે. આ પુસ્તકને અનેક વાર જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક એક વિશેષ પુસ્તક છે જે ગાંધીજી એ પોતે પોતાના હાથે લખેલું છે અને તેજ રીતે તેને છાપવામાં આવેલું છે. પુસ્તકમાં હિંદીઓના હિંસાવાદી વિચારને વખોડી નાખવામાં આવ્યો છે અને તેમને આત્મરક્ષાને સારું ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું શસ્ત્ર અપનાવા જણાવે છે. આ પુસ્તક માટે અનેક મહાનુભાવોએ પોતાના સારા ખોટા અભિપ્રાયો આપ્યા છે પરંતુ તેમ છતાં તેણે પોતાની લોકપ્રિયતા ગુમાવી નથી.

ચાવીરૂપ શબ્દો: હિંદ સ્વરાજ, રચનાત્મક કાર્ય, સત્યાગ્રહ, જપ્ત સાહિત્ય

- ❖ પ્રસ્તાવના :20મી સદીના 'મિલેનિયમ વીભૂતિ' તરીકે જેમની ખ્યાતિ વિશ્વભરમાં પ્રસરી ચૂકી છે; તે ભારતના રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી રાજપુરુષ અને મુત્સદી તરીકે, ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના કર્ણધાર તરીકે અને એક તત્ત્વચિંતક તરીકે જેટલા સુપ્રસિદ્ધ છે; તેટલા જ બલકે તેનાથીયે વિશેષ એક લેખક તરીકે પણ ખૂબ જ સુપ્રસિદ્ધ અને આદરણીય છે. 'સત્યના પ્રયોગો' (આત્મકથા) અને 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' જેવા ગ્રંથો તો ખૂબજ જાણીતાં અને લોકભોગ્ય બન્યાં છે; એ હકીકત સર્વથા સાચી છે; છતાં એક બાબત તરફ આપનું ધ્યાન દોરવા માંગુ છું કે, ગાંધીજીનું સર્વપ્રથમ પુસ્તક તો 'હિન્દ સ્વરાજ' હતું; અને આ પુસ્તક તેમના આશ્રમની કોઈ ઓરડીમાં બેસીને નહિ પરંતુ 'કિલ્કોનન કેસલ' નામની આગબોટમાં લંડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા તરફની સફર દરમિયાન લખાયું હતું. 13 નવેમ્બર, 1909ના રોજ પુરુ થયેલ અને 10 દિવસની જ સમય-મર્યાદામાં લખાયેલું આ પુસ્તક ખરેખર અદ્ભુત, પ્રેરક અને ખૂબજ વિશદ છણાવટથી લખાયેલ છે.¹ મિ. ગાંધી જે આગબોટમાં લંડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા જતા હતા એ આગબોટવાળી કંપનીના જ 'નોટ પેપર' ઉપર આખું 'હિંદ સ્વરાજ' લખી નાખેલું.² 'હિંદ સ્વરાજ' વિશે લખેલા પ્રાસ્તાવિકમાં તેમણે આ પુસ્તક લખવા પાછળનો પોતાનો મુદ્દો સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું કે, 'હિંદીઓના હિંસાવાદી સંપ્રદાયને અને દક્ષિણ આફ્રિકામાંના તેને મળતા વિચાર ધરાવનાર વર્ગને જવાબરૂપે, તે લખાયું હતું. લંડનમાં વસતા એકે-એક

જાણીતા અરાજકતાવાદી હિંદીના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો. એમના શૂરાતનની છાપ મારા મન પર પડેલી, પણ મને લાગ્યું કે હિંસાએ હિન્દુસ્તાનનાં દુઃખોનો ઈલાજ નથી, અને તેની સંસ્કૃતિ જોતાં તેણે આત્મરક્ષાને સારું ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું કોઈ શસ્ત્ર વાપરવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ તે વખતે હજુ માંડ બે વરસનું બાળક હતો, પણ તેનો વિકાસ એટલો થઈ ચૂક્યો હતો કે મેં એના વિષે અમુક અંશે આત્મવિશ્વાસથી લખવાની હામ ભીડી હતી.³ આ પુસ્તક પહેલ વહેલું દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીકળતા સાપ્તાહિક 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલું. તેમાં પહેલા બાર પ્રકરણો તા.11-12-1909માં અને બાકીના તેના તા.18/12/1909ના અંકમાં પ્રગટ થયા હતાં અને 1910નાં જાન્યુઆરીમાં નાનકડાં પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ પણ થયું હતું. આ પુસ્તકનો હિંદી અને અંગ્રેજી અનુવાદ પણ થયો હતો.⁴ આ આખું પુસ્તક વાચક અને અધિપતિ વચ્ચેના સંવાદરૂપે લખાયું છે. વાચકે હિંદના સ્વરાજ સંબંધે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને અધિપતિએ (ગાંધીજીએ) તેના લખાણથી ઉત્તરો આપ્યા છે. પ્રશ્નો મિ. ગાંધીએ પોતે જ પોતાની વાત કરવા માટે પૂછ્યા નથી. અંગ્રેજી માસિક 'આર્યન પાથ'ના સપ્ટેમ્બર, 1938ના 'હિંદ સ્વરાજ' વિશેષાંક માટે મોકલેલા સંદેશામાં તેમણે લખ્યું હતું : 'વાંચક એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ, જેમાંના એક કદર અરાજકતાવાદી હતા, તેમની સાથે મારે જે વાતચીતો થયેલી તે જેવી ને તેવી મેં એ પુસ્તકમાં ઉતારેલી છે.⁵

❖ પુસ્તક લખવા પાછળનો લેખકનો ઉદ્દેશ :

‘હિંદ સ્વરાજ’ની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે લખ્યું છે : “જ્યારે મારાથી નથી રહેવાયું ત્યારે જ મેં લખ્યું છે. બહુ વાંચ્યું, બહુ વિચાર્યું, વળી વિલાયતમાં ટ્રાન્સવાલ ડેપ્યુટીશનને સારૂ ચાર માસ રહ્યો તે મુદતમાં મારાથી બન્યા તેટલા હિંદીની સાથે વિચાર કર્યા, બન્યા તેટલા અંગ્રેજોને મળ્યો. જે મારા વિચાર છેવટના લાગ્યા તે વાંચનારની પાસે મૂકવા એ મારી ફરજ સમજ્યો.”⁶ “હિંદીઓના હિંસાવાદી સંપ્રદાયને અને દક્ષિણ આફ્રિકામાંના તેને મળતા વિચાર ધરાવનાર બળને જવાબરૂપે, તે લખાયું હતું. લંડનમાં વસતા એકેએક જાણીતા અરાજકતાવાદી હિંદીના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો. એમના શૂરાતનની છાપ મારા મન પર પડેલી, પણ મને લાગ્યું કે એમની ધગશે અવળી દિશા પકડી છે મને લાગ્યું કે, હિંસાએ હિંદુસ્તાનનાં દુઃખોનો ઈલાજ નથી, અને તેની સંસ્કૃતિ જોતા તેણે આત્મરક્ષાને સારૂ ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું કોઈ શસ્ત્ર વાપરવું જોઈએ.”⁷ આમ, લેખકના મતે આ શસ્ત્ર સત્યાગ્રહ હતું જેનો પ્રયોગ તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કર્યો અને આથી તેમને આત્મવિશ્વાસ થયો અને આ પુસ્તક લખવાની હામભીડી હતી. જેને હકીકતનું સ્વરૂપ આપવું તેમને યોગ્ય લાગ્યું

❖ લેખક દ્વારા પોતાના પુસ્તક વિશે અલગ-અલગ સમયે કહેવાયેલી વાત. (અલગ-અલગ પ્રસ્તાવનાઓના આધારે)

સન 1921માં લખાયેલ હિંદ સ્વરાજના હિંદી અનુવાદ ઉપર ગાંધીજીએ લખેલી પ્રસ્તાવનામાં મિલો સંબંધે નીચેનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે : “આ પુસ્તક મેં 1908ની સાલમાં લખ્યું હતું બાર વર્ષના અનુભવ પછી પણ મારા વિચાર હતા તેવાને તેવા જ છે. મારી ઉમેદ છે કે વાચક વર્ગ મારા આ વિચારોનો પ્રયોગ કરીને તેની સિદ્ધતા-અસિદ્ધતાનો નિર્ણય કરી લેશે.

મિલોના સંબંધમાં મારા વિચારોમાં આટલું પરિવર્તન થયેલું છે કે હિંદુસ્તાનની ચાલુ હાલતમાં માન્યેસ્તરના કાપડ કરતાં હિંદની મિલોને ઉત્તેજન આપીને પણ આપણું કાપડ આપણા જ દેશમાં પેદા કરી લેવું જોઈએ.”⁸

20 માર્ચ 1910ના રોજ જોહાનિસબર્ગથી ‘હિંદ સ્વરાજ’ના અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રસ્તાવના લખી હતી જે 2 એપ્રિલ 1910ના રોજ ઇન્ડિયન ઓપિનિયનમાં છપાઈ હતી જે આ મુજબ છે, “એક ગોરા મિત્રની (કેલન બેંક)ની મદદથી હિંદસ્વરાજનો અંગ્રેજી ભાષામાં તરજુમો ઉત્તરાવ્યો. તેણે તે લખી લીધો. તે

શબ્દેશબ્દ નથી, છતાં અસલનું ખરું સ્વરૂપ તેમાં જાળવવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક અંગ્રેજ મિત્રોએ તે વાંચ્યો છે, અને છાપવા સંદર્ભમાં તેમનો મત પુછવામાં આવ્યો હતો. દરમ્યાન ખબર પડી કે ગુજરાતી પુસ્તક હિંદુસ્તાનમાં જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ ખબરથી તરજુમો છાપવાના ઠરાવ પર એક ક્ષણની ઢીલ કર્યા વગર આવવું પડ્યું છે. ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના મારા સહકારીઓ મારા મતને મળતા થયા, એને તેમણે સેવાના પ્રેમને લીધે રાતવરત કામ કરીને અણધાર્યા ટૂંક વખતમાં પ્રગટ કરવાને મને શક્તિમાન કર્યો છે. બેઠેલ દામે તે વેચવામાં આવશે. છતાં જે હિંદીઓએ પોતા વાસ્તે અને લોકોમાં ફેલાવવા માટે કેટલીક નકલો લેવા વચન આપ્યું છે તેમની મદદ વગર આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું હોત.”

અસલ લેખમાંની કેટલીક અપૂર્ણતાથી હું સારી પેઠે વાકેફગાર છું. તરજુમામાં તે કાયમ રહેશે તે ઉપરાંત અસલનો ભાવાર્થ અંગ્રેજીમાં અદલાઅદલ ન બતાવી શકવાથી તેમાં વધારો થવા સંભવ છે. લખાણને સંવાદરૂપ આપવા સામે કેટલાક મિત્રો, જેમણે તરજુમો વાંચ્યો છે, તેમણે વાંધો બતાવ્યો હતો. તેમને હું એટલો જ જવાબ આપી શકું છું કે એ રૂપ આપવાનું ગુજરાતીમાં સહેલાઈથી બની શકે છે, તેમજ કઠણ વિષયોને સરળ બનાવવાની સરસમાં સરસ રીત એજ છે. જો એ વિષય અંગ્રેજી વાચકો સારૂ મેં લખ્યો હોત તો હું તેને બીજી રીતે ઘડત. વળી જે સંવાદ આપવામાં આવ્યો છે તે કેટલાક મિત્રો, જેમાંના ઘણા ખરા ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ વાંચનારા છે, તેમની અને મારી વચ્ચે ખરેખર ચાલ્યો હતો. ‘હિંદ સ્વરાજ’માં દર્શાવ્યા છે તે વિચારો હું પોતે ધરાવું છું, પણ કહેવું જોઈએ કે મે તેમાં હિંદના મહાન તત્ત્વવેત્તોઓ ઉપરાંત ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન, થોરો, એમર્સન અને બીજાં લેખકોને મારી સમજ પ્રમાણે અનસરવા જ કોશિશ કરી છે. કેટલાંક વર્ષો થયાં ટોલ્સ્ટોય મારા શિક્ષક તરીકે નિવડેલ છે. આ તરજુમોમાં જણાવેલા વિચારોનું જેને પ્રતિપાદન જોઈતું હોય તેમના માટે ઉપર જણાવેલા મહાન નરોનાં કેટલાંક પુસ્તકની યાદી પુરવણીમાં આપી છે.

‘હિંદ સ્વરાજ’ હિંદુસ્તાનમાં શા માટે જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે તે હું જાણતો નથી. મારે હિસાબે તો તે કામથી બ્રિટિશરાજથી દર્શાવાતા સુધારાનું વધુ ખંડન થાય છે. તેમાં બળાત્કારને છાંટાભર ઉત્તેજન નથી. બેશક, બ્રિટિશ સરકારની પદ્ધતિને સખત રીતે વખોડી છે. પણ તેમ ન કરું તો સત્યનો, હિંદનો, અને બ્રિટિશરાજ કે જેને હું વફાદાર છું તેનો ઘોઠો બનું.

વફાદારીના મારા ખ્યાલમાં ચાલુ રાજનીતિ અથવા સરકારને નીતિ-અનીતિના વિચાર વગર કબૂલ રાખવાનો સમાવેશ નથી. મારો તે ખ્યાલ સરકારની હાલની નીતિ અથવા ન્યાયવૃત્તિ પર અવલંબતો નથી, પણ હાલ સરકાર જે નીતિ અને ન્યાયવૃત્તિનો આડબંર કરે છે, અને આભાસ પાડે છે, તે નીતિ અને ન્યાયવૃત્તિને સરકાર ભવિષ્યમાં અમલમાં મુકશે એવી માન્યતા પર અવલંબે છે. પણ મારે ખુલ્લે દિલે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સુધારાની મને જેટલી ફિકર છે તેટલી બ્રિટિશરાજનું શું થશે તેની નથી. કેમકે મારા મત પ્રમાણે દુનિયાને હિંદી સુધારો અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય છે. હિંદમાં બ્રિટીશરાજ એ આધુનિક સુધારાની અને પ્રાચીન સુધારાની વચ્ચેનું યુદ્ધ સૂચવે છે. આધુનિક સુધારો તે શેતાનનું રાજ છે. પ્રાચીન સુધારો તે ખુદાનું રાજ છે પહેલો રાક્ષસી છે, બીજો દેવતાઈ છે. એક યુદ્ધ સૂચવે બીજો પ્રેમ સૂચવે છે. મારા દેશી ભાઈઓ કહે છે કે આધુનિક સુધારાની બદીનું કારણ અંગ્રેજ લોકો છે, અને તેથી તેઓ માને છે કે ખરાબ અંગ્રેજ લોકો છે, નહીં કે તેમનો સુધારો. આ તેમની માન્યતા આપઘાતક છે અને જો તેઓ માત્ર પોતાના પ્રતાપી સુધારા તરફ વળે તો અંગ્રેજો તે ગ્રહણ કરી હિંદીવાન બની જાય, અને નહીં તો નવરા બની ચાલ્યા જાય, એ બતાવવા હિંદસ્વરાજ લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ તે તરજુમો 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'માં છાપવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ અસલ (ગુજરાતી) જપ્ત થવાથી તેમ કરવાનું ઠીક લાગ્યું નહીં. 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' તે સત્યાગ્રહની લડતનું વાજિંત્ર છે અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીની હાડમારીઓનો પોકાર ફેલાવે છે. તેથી જે વિચારો મારા અંગત છે, અને ભયંકર અથવા બેવફા પણ કદાચ ગણવામાં આવે તે વિચારોને લોકોના વાજિંત્ર દ્વારા પ્રગટ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહીં. લડત સાથે બિલકુલ સંબંધ નથી એવા મારા કામને લડત સાથે સામેલ ન કરવા હું કુદરતી રીતે આતુર છું. હિંદની નેશનાલિસ્ટ હિલચાલ પર મારા વિચારો જણાવવાનો જે મારા સેંકડો દેશી ભાઈઓ, અને કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોએ માંગણી ન કરી હોત તો, લડતની ખાતર, મારા વિચારો લખી કાઢવાનું હું મોકુફ પણ રાખત. પણ ઉપરની બીના જોતા આ વિચારો પ્રગટ કરવાનું મૂલતાવી રાખવું એ મારી સ્થિતિને લઈને મારા માટે હિચકારા પશું ગણાય.”

ઈ.સ. 1921માં હિંદસ્વરાજના અંગ્રેજી અનુવાદની પ્રસ્તાવના લખતાં ગાંધીજીએ એક ગ્રામ્ય શબ્દ

સુધારી લેવાની તક લીધી છે : “આ વખતે આ પુસ્તક એમને એમ પ્રકાશિત કરવું આવશ્યક સમજું છું. પણ જો આમાં મારે કંઈ પણ સુધારવા જેવું હોય તો એક શબ્દ હું સુધારવા ઈચ્છું છું. એક અંગ્રેજી મહિલા મિત્રને તે બદલવાનું મેં વચન આપ્યું છે. મેં પાર્લામેન્ટને વેશ્યા કહી છે, એ તે બહેનને ના પસંદ છે. તેમનું કોમળ દિલ આ શબ્દના ગ્રામ્ય ભાવથી દુભાયું હતું.”¹⁰

તા.26/01/1921ના ચંગ ઇન્ડિયામાં ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ વિષે' નામનો લેખ લખ્યો હતો જેમાં આ મુજબ લખ્યું હતું. (જે મૂળ અંગ્રેજીમાં હતું પછી તે ભાષાંતર કરી 1969ની હિંદ સ્વરાજની આવૃત્તિના પાના નં.25.8માં આપવામાં આવેલું.)

“મારા આ નાનકડા પુસ્તક તરફ વિશાળ જન સંખ્યાનું ધ્યાન ખેંચાઈ રહ્યું છે એ ખરેખર મારું સદ્ભાગ્ય છે. તે મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયેલું છે. તેની કારકિર્દી વિવિધ છે. તે પહેલવહેલું દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીકળતા સાપ્તાહિક 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલું. 1909માં લંડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફરતાં આગબોટ પર, હિંદીઓના હિંસાવાદી સંપ્રદાયને અને દક્ષિણ આફ્રિકામાંના તેને મળતા વિચાર ધરાવનાર વર્ગને જવાબરૂપે તે લખાયું હતું. લંડનમાં વસતા એકેએક જાણીતા અરાજકતાવાદી હિંદીના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો. એમના શૂરાતનની છાપ મારા મન પર પડેલી, પણ મને લાગ્યું કે એમની ધગશે અવળી દિશા પકડી છે. મને લાગ્યું કે હિંસાએ હિંદુસ્તાનના દુઃખોનો ઈલાજ નથી, અને તેની સંસ્કૃતિ જોતાં તેણે આત્મરક્ષાને સારું ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું કોઈ શસ્ત્ર વાપરવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ તે વખતે હજુ માંડ બે વરસનો બાળક હતો. પણ તેનો વિકાસ એટલો થઈ ચૂક્યો હતો કે મેં એના વિષે અમુક અંશે આત્મવિશ્વાસથી લખવાની હામ ભીડી હતી. મારી એ લેખમાળા વાચક વર્ગને એટલી બધી ગમી કે તે પુસ્તકકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. તેના તરફ હિંદુસ્તાનમાં કંઈક ધ્યાન ખેંચાયું. મુંબઈ સરકારે એના પ્રચારની મનાઈ કરી. તેનો જવાબ મેં એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરીને વાળ્યો. મને થયું કે મારા અંગ્રેજ મિત્રોને એ પુસ્તકના લખાણથી વાકેફ કરવાએ મારી તેમના પ્રત્યેની ફરજ છે.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ચોપડી એવી છે જે બાળકના હાથમાં પણ મૂકી શકાય તે દ્વેષધર્મની જગ્યાએ પ્રેમધર્મ શીખવે છે; હિંસાને સ્થાને આપભોગને મૂકે છે; પશુબળની સામે ટક્કર ઝીલવા આત્મબળને ખડું કરે છે. તેની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ

છે, અને જેમને તે વાંચવાની દરકાર હોય તેમને તે ખસૂસ વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું. એમાંથી મેં ફક્ત એક જ શબ્દ-ને તે એક મહિલા મિત્રની ઈચ્છાને માન આપીને - રદ કરેલો છે; તે સિવાય કશો ફેરફાર કર્યો નથી.

આ પુસ્તકમાં 'આધુનિક સુધારા'ની સખત ઝાટકણી છે. તે 1909માં લખાયું હતું. મારી જે પ્રતીતિ એમાં પ્રગટ કરી છે તે આજે અગાઉના કરતાં વધારે દૃઢ થયેલી છે. મને લાગે છે કે જો હિંદુસ્તાન 'આધુનિક સુધારા'નો ત્યાગ કરશે તો તેમ કરવાથી તેને લાભ જ થવાનો છે.

પણ હું વાચકને એક ચેતવણી આપવા ઈચ્છું છું. તે એમ ન માની બેસે કે આ પુસ્તકમાં જે સ્વરાજનો ચિતાર આપ્યો છે તેવા સ્વરાજની સ્થાપના માટે હું આજે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાન હજુ એને માટે તૈયાર નથી. એમ કહેવામાં કદાચ ઉદ્ધતાઈનો ભાસ થાય. પણ મારી એવી પાકી ખાતરી છે. એમાં જે સ્વરાજનું ચિત્ર આલેખેલું છે તેવું સ્વરાજ મેળવવાને હું વ્યક્તિગત રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું ખરો. પણ આજે મારી સામુદાયિક પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હિંદુસ્તાનની પ્રજાની ઈચ્છા પ્રમાણેનું પાર્લામેન્ટરી ઢબનું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે એ વિષે કશી શંકા નથી. હું રેલવે કે ઇસ્પિતાલનો નાશ કરવાનું ધ્યેય નથી સેવતો, જો કે તેમનો કુદરતી રીતે નાશ થાય તો હું તેને અવશ્ય વધાવી લઉં રેલવે અથવા ઇસ્પિતાલો બે માંથી એકે ઊંચી અને વિશુદ્ધ સંસ્કૃતિની સૂચક નથી. બહુબહુ તો એમ કહી શકાય કે એ અનિષ્ટ તો છે પણ અપરિહાર્ય છે. બે માંથી એકે રાષ્ટ્રની નૈતિક ઊંચાઈમાં કાયમના નાશનું ધ્યેય નથી સેવતો, જો કે એવું પરિણામ આવે તો મને બહુ ગમે ખરું. ચંત્રો અને મિલોના નાશને માટે તો હું એથીય ઓછો પ્રયાસ કરું છું. એને માટે, લોકોની આજે જે તૈયારી છે એના કરતાં ઘણાં વધારે સાદાઈ અને ત્યાગની જરૂર રહે છે.

આ પુસ્તકમાં આલેખેલા કાર્યક્રમના એક જ અંશનો અત્યારે અમલ થઈ રહ્યો છે, ને તે અહિંસાનો પણ મને કબૂલ કરતાં ખેદ થાય છે કે એનો અમલ પણ આ પુસ્તકમાં વર્ણવી છે એવી ભાવનાપૂર્વક નથી થતો. થતો હોત તો હિંદુસ્તાન એક દિવસમાં જ સ્વરાજ મેળવીને બેસી જાય. હિંદુસ્તાન જો પ્રેમના સિદ્ધાંતને તેના ધર્મના એક સક્રિય અંશરૂપે સ્વીકારે અને તેને પોતાના રાજકારણમાં દાખલ કરે તો હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવે. પણ મને સખેદ ભાન છે કે એ ઘટના હજુ ઘણી દૂર છે.

આ વાક્યો હું લખું છું તેનું કારણ એ છે કે અત્યારની હિલચાલને નિંદવા માટે આ પુસ્તકમાંથી ઘણા ઉતારા ટંકાતા મારા જોવામાં આવ્યા છે. મેં એવી મતલબનાં લખાણો પણ જોયાં છે કે હું ઊડી બાજુ ખેલી રહ્યો છું, અત્યારની ઉથલપાથલનો લાભ લઈને મારા ચિત્રવિચિત્ર ખ્યાલો હિંદને માથે લાદવા મથી રહ્યો છું, અને હિંદુસ્તાનને ભોગે ધાર્મિક અખતરાઓ કરી રહ્યો છું. આનો જવાબ મારી પાસે એટલો જ છે કે સત્યાગ્રહ એવી કાચીપોચી તકલાદી વસ્તુ નથી. એમાં કશી મનચોરી નથી, કશી ગુપ્તતા નથી. 'હિંદ સ્વરાજ'માં વર્ણવેલા આખા જીવન સિદ્ધાંતના એક અંશને આચારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે એમાં કશી શંકા નથી. એ સમગ્ર સિદ્ધાંતનો અમલ કરવામાં કશું જોખમ છે એમ નથી; પણ આજે દેશની સામે જે પ્રશ્ન છે તેની સાથે જેને કશી લેવાદેવા નથી એવા ફકરા મારાં લખાણોમાંથી ટાંકીને લોકોને ભડકાવવા એમાં તો ન્યાય નથી જ"¹¹

ગાંધીજી જ્યારે તા.14/07/1938ના રોજ સેવાગ્રામ હતા તે વખતે એમણે અંગ્રેજી માસિક આર્યનપાથના સપ્ટેમ્બર 1938માં પ્રસિદ્ધ થયેલા હિંદ સ્વરાજ અંકને સારું મોકલેલો સંદેશો જે મૂળ અંગ્રેજીમાં હતો પરંતુ ગાંધીજીના અક્ષરદેહમાં તે ભાષાંતર રૂપે રજૂ કરવામાં આવેલો જે આ મુજબ છે : "જે સિદ્ધાંતોના સમર્થનને સારું 'હિંદ સ્વરાજ' લખાયું હતું તે સિદ્ધાંતને તમે જાહેરાત આપવા ધારો છો એ મને ગમે છે. મૂળ પુસ્તક માં ગુજરાતીમાં લખેલું, ને અંગ્રેજી આવૃત્તિએ ગુજરાતીનો અનુવાદ છે. એ પુસ્તક મારે આજે ફરી લખવાનું હોય તો હું ક્યાંક ક્યાંક તેની ભાષા બદલું. પણ એ લખ્યા પછીનાં જે ત્રીસ વરસ મેં અનેક જંઝાવતોમાં પસાર કર્યાં છે તેમાં મને એ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારોમાં ફેરફાર કરવાનું કંઈ કારણ મળ્યું નથી. વાચક એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ, જેમાંના એક કદર અરાજકતાવાદી હતા, તેમની સાથે મારે જે વાચ્યીતો થયેલી તે જેવી ને તેવી મેં એ પુસ્તકમાં ઉતારેલી છે. વાતચીત એ પણ જાણે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓમાં જે સડો પેસવાની અણી પર હતો તે આ લખાણે અટકાવ્યો હતો. આની સામે બીજા પલ્લામાં મૂકવાને વાચક મારા એક સ્વર્ગસ્થ મિત્રનો એ અભિપ્રાય પણ જાણે કે આ મૂરખ માણસની કૃતિ છે."¹²

❖ પુસ્તકની વિષયવસ્તુ : (ખરો સુધારો/સુધારો કે કુધારો/સાચુ સ્વરાજ)

ગાંધી વિચારનું બીજા રૂપ 'હિંદ સ્વરાજ' પુસ્તક રૂપે 1909માં લખવામાં આવ્યું. પરંતુ હિંદુસ્તાન વિષે

તેમના મનમાં જંઝાવત ઘણા વર્ષોથી ચાલતો હતો અને આ પુસ્તક લખતા પહેલાં તેમણે જે વાંચ્યું અને વિચાર્યું તે 'હિંદ સ્વરાજ' તો આપણી સામે છે જ ઉપરાંત તેમણે જે પુસ્તકો વાંચ્યા હતા તેની યાદી વિશેષ અભ્યાસુઓ સારું હિંદસ્વરાજમાં પરિશિષ્ટ રૂપે આપવામાં આવી હતી. એમાં 20 પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે, તે પૈકી 18 પુસ્તકો પશ્ચિમના ટોલ્સટોય, થોરો આદી લેખકોના છે અને બે પુસ્તકો ભારતીય લેખકો દાદાભાઈ નવરોજી અને આર.સી. દત્તના છે.

આ પુસ્તકનું લખાણ વાચક અને અધિપતિ વચ્ચેના સંવાદરૂપે છે. અધિપતિએ તેના લંબાણથી ઉત્તરો આપ્યા છે. પ્રશ્નો ગાંધીએ પોતે જ પોતાની વાત કરવા માટે પૂછ્યા નથી. અંગ્રેજી માસિક 'આર્યનપાથ' ના સપ્ટેમ્બર, 1938ના 'હિંદ સ્વરાજ' વિશેષાંક માટે મોકલેલા સંદેશમાં તેમણે લખ્યું હતું. 'વાચક એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ, જેમાંના એક કદર અરાજકતાવાદી હતા, તેમની સાથે મારે જે વાતચીતો થયેલી તે જેવી ને તેવી મેં એ પુસ્તકમાં ઉતારેલી છે.'

'હિંદ સ્વરાજ' વિશે લખેલા પ્રાસ્તાવિકમાં પણ તેમણે આ મુદ્દો સ્પષ્ટ કર્યો હતો. "...હિંદીઓના હિંસાવાદી સંપ્રદાયને અને દક્ષિણ આફ્રિકામાંના તેને મળતા વિચાર ધરાવનાર વર્ગને જવાબરૂપે, તે લખાયું હતું. લંડનમાં વસતા એકેએક જાણીતા અરાજકતાવાદી હિંદીના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો. એમના શૂરાતનની છાપ મારા મન પર પડેલી, પણ મને લાગ્યું કે હિંસા એ હિંદુસ્તાનનાં દુઃખોનો ઈલાજ નથી, અને તેની સંસ્કૃતિ જોતાં તેણે આત્મરક્ષાને સારું ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું કોઈ શસ્ત્ર વાપરવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાને સત્યાગ્રહ તે વખતે હજુ માંડ બે વરસનું બાળક હતો, પણ તેનો વિકાસ એટલો થઈ ચૂક્યો હતો કે મેં એને વિષે અમુક અંશે આત્મવિશ્વાસથી લખવાની હામ ભીડી હતી."

ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ'માં જે આધુનિક સુધારા (સંસ્કૃતિ)ની જે આકરી ટીકાઓ કરી છે તે કેવળ તેમનો વ્યક્તિગત અભિપ્રાય ન હતો. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ યુરોપ અમેરિકાના જે કેટલાક વિચારકોએ નવી વિકસેલી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના દોષો જોયેલા તેમાંથી તેમને પોતાના અનુભવો પર આધારિત મત માટે સમર્થન સાંપડ્યું હતું. ગાંધીના જીવન અંગેના લખાણો તેમજ તેમનાં પોતાના પુસ્તકોમાં તેમના વાચન વિશેના ઉલ્લેખો ભાગ્યે જ મળતા હોઈ તેમને વિશે એવી છાપ ઊભી થઈ છે કે તેમણે જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તે ભારતના પ્રાચીન ઋષિઓની જેમ અંતઃસ્ફુરણથી

મેળવાયેલા હતા, એ એક મહાત્માના વિચારો-આદર્શો હતા. હકીકતમાં એમના વિચારો કેવળ તેમના પોતાના અનુભવો પર ઘડાયેલા નહોતા, તેમણે પોતાના વિશાળ વાંચનમાંથી પણ વિચારો મેળવીને આત્મસાત કર્યા હતા. 'હિંદ સ્વરાજ'ના વાચનમાંથી એવી છાપ ઊભી થાય છે કે કોઈ 17મી-18મી સદીમાં જીવતા માનવીની માનસિકતામાંથી આ પુસ્તક ઉદભવ્યું છે. આ છાપ ગેરમાર્ગે દોરનારી છે. તેનો એક બૌદ્ધિક કે વૈચારિક સ્ત્રોત પશ્ચિમના અને દેશનાં ચિંતકો અને લેખકોમાં છે તેનો નિર્દેશ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે.

'હિંદ સ્વરાજ'નાં આરંભના કેટલાક પ્રકરણોમાં હિંદની તત્કાલિન પરિસ્થિતિ અને વિવાદોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એમાંથી ફલિત થતો મુદ્દો એ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના પ્રશ્નોમાં વ્યસ્ત રહેતા હોવા છતાં તેઓ ભારતમાં ચાલતી રહેલી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓથી પૂરેપૂરા વાકેફ રહેતા હતા. લોર્ડ એમ્પ્ટહીલને લખેલા તા.04/08/1909ના પત્રમાં તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે "જો હું એટલું નહીં કહી દઉં કે, હિંદમાં જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તેનો હું ઊંડા રસપૂર્વક અભ્યાસ કરી રહ્યો છું અને રાષ્ટ્રીયચળવળનાં કેટલાક પાસાઓને અત્યંત ગંભીર ચિંતા સાથે જોઈ રહ્યો છું, તો તે અનુચિત ગણાશે."

'હિંદ સ્વરાજ' વિશે ગાંધીએ લખ્યું છે, "જ્યારે મારાથી નથી રહેવાયું ત્યારે જ મેં લખ્યું છે." આ પુસ્તકમાં તેમણે જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તે વિશે તેઓ કેટલાક સમય પહેલાં જ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યા હતા. લંડનથી તા.14/10/1909ના રોજ એચ. એસ. એલ. પોલાકને તેમણે જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં હિંદ સ્વરાજમાં મુકાયેલા બધા પાયાના મુદ્દાઓ સંક્ષેપમાં વાંચવા મળે છે. એ પત્રના કેટલાક અંશો કેવળ ઉદાહરણ તરીકે નોંધાયા છે :

"આ વસ્તુ મારા મનમાં ઘોળાયા કરતી હતી, પણ કોઈ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ ચિત્ર ઉઠ્યું નહોતું. 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ' એ વિષય ઉપર પીસ એન્ડ આર્બિટ્રેશન સોસાયટી આગળ બોલવાનું આમંત્રણ મેં સ્વીકાર્યું ત્યાર બાદ મારું મગજ અને હૃદય બંને વધારે કામ કરવા મંડી ગયાં. આ પ્રસંગ ગઈ રાત્રે વીતી ગયો... એનો સાર નીચે મુજબ છે :

- 1) પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ઓળંગી નહી શકાય એવી દીવાલ નથી.
- 2) પાશ્ચાત્ય કે યુરોપિયન વચ્ચે સંસ્કૃતિ જેવી કોઈ ચીજ નથી. પણ એક આધુનિક સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી છે, જે પૂરેપૂરી જડવાદી છે.

- 3) હિંદ ઉપર રાજ્ય બ્રિટીશ લોકો નથી કરતા, પણ રેલવે, તાર, ટેલિફોન અને સંસ્કૃતિના વિજયરૂપ મનાતી દરેક શોધ મારફતે એ સંસ્કૃતિ જ કરે છે.
- 4) મુંબઈ, કલકત્તા અને હિંદના બીજાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરો આ રોગના ખરેખરા ધામો છે.
- 5) જો આવતી કાલે બ્રિટીશ રાજની જગ્યાએ આધુનિક પદ્ધતિ ઉપર રચાયેલું હિંદીઓનું રાજ્ય આવે તો તેથી હિંદની સ્થિતિ આજે છે તેના કરતાં સારી નહીં થાય... હિંદીઓ યુરોપ અથવા અમેરિકાની બીજી કે પાંચમી આવૃત્તિ માત્ર બની જશે.
- 6) મેં જ્યારે દાકતરી વિદ્યાનું શિક્ષણ લેવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે મેં ખોટે માર્ગ પસંદ કર્યો હતો. હોસ્પિટલોમાં જે ધૃણિત ક્રિયાઓ થાય છે તેમાં કોઈ પણ રીતે ભાગ લેવો એ મારે માટે પાપાચરણ કરવા બરાબર જ થાય¹³

“તમે એ પણ જોશો કે સત્યાગ્રહની સાચી ભાવનાને લઈને જ હું ઉપરનાં ચોક્કસ અનુમાનો ઉપર આવ્યો છું. આવો ભારે સુધારો – એને ભારે કહું તો – જે લોકો આજની ગાંડપણ ભરી ધમાલમાંથી સંતોષ મેળવે છે તેમાનામાં થઈ શકે કે નહીં એની એક સત્યાગ્રહી તરીકે હું ચિંતા કરતો નથી. જો મને એનું સત્ય સમજાયું હોય તો તેનો અમલ કરતાં મને આનંદ થવો જોઈએ એટલે લોકોનો મોટો સમૂહ એનો અમલ કરવાનું શરૂ કરે ત્યાં સુધી હું રાહ ન જોઈ શકું... જ્યારે જ્યારે હું રેલગાડીમાં બેસું છું, અથવા બસનો ઉપયોગ કરું છું ત્યારે દરેક વખતે હું જાણતો હોઉં છું કે સાચું શું છે તે વિશેના મારા ખ્યાલની વિરૂદ્ધ વર્તી રહ્યો છું... ભવિષ્ય અંગ્રેજ જાતિના હાથમાં નહીં પરંતુ હિંદીઓના પોતાના જ હાથમાં અને જો તેમનામાં પુરતો ત્યાગ અને સંયમ કેળવાયો હોય તો તેઓ, આ જ ઘડીએ સ્વતંત્ર થઈ શકે...”¹⁴

પોલાક પર લખેલા ઉપર્યુક્ત પત્રમાં ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ’ એ વિષય ઉપર પીસ એન્ડ સાબિટ્રેશન સોસાયટી સમક્ષ હંમ્પસ્ટેડમાં કરેલા વ્યાખ્યાનનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યાખ્યાનમાં પણ ‘હિંદ સ્વરાજ’માં વ્યક્ત કરવામાં આવેલા વિચારોના કેટલાક મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાય છે : “... આ વિષય વિષે હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે મારું દિલ જાણે બેસી જાય છે. મારે એવી ઘણી વાત કહેવી પડશે જે આપને અરૂચિકર લાગશે, અને મારે કહોર ભાષા પણ વાપરવી પડશે... મને લાગે છે કે, આધુનિક સંસ્કૃતિનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે એ આત્મા કરતાં શરીરને વધારે પૂજે છે, અને શરીરનું ગૌરવ કરવા માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે. એમનાં રેલવે,

ટેલિગ્રાફ અને ટેલિફોન આ બધા શું એમના નૈતિક ઉત્થાનમાં મદદરૂપ છે ?”¹⁵

આમ ‘હિંદ સ્વરાજ’ના ત્રણ પાયાના મુદ્દાઓ (સ્વરાજ વિશેનો આગવો ખ્યાલ, ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટો અને પોતાની કલ્પનાના હિંદ-સ્વરાજ માટે હિંસાની નિરર્થકતા) વિશે પૂરેપૂરો સ્પષ્ટ થયા પછી જ તેમણે ગણતરીના દિવસોમાં ‘હિંદ સ્વરાજ’ લખી નાખ્યું હતું.

❖ પ્રતિબંધિત કર્યાની વિગતો :

તા.13/03/1910ના રોજ ‘હિંદ સ્વરાજ’ હિંદની સરકારે પ્રતિબંધિત જાહેર કર્યું.¹⁶ સૌ પ્રથમ વખત ગુજરાતી ભાષાનું ‘હિંદ સ્વરાજ’ તા.17/03/1910ના રોજ બોમ્બે ગવર્નમેન્ટે બહાર પાડેલા 1538 નંબરના નોટીફિકેશનમાં તે પુસ્તકની જપ્તિના કારણો આપેલા છે.¹⁷ અને તા.24/03/1910ના રોજ મુંબઈ સરકાર ના ગેઝેટમાં જણાવવામાં આવ્યું કે ‘હિંદ સ્વરાજ’ વગેરે પુસ્તકો જપ્ત કરવામાં આવ્યા છે.¹⁸

જ્યારે ગુજરાતી પુસ્તક હિન્દુસ્તાનમાં જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે, આ ખબરથી ગાંધીજીએ અંગ્રેજી તરજુમો છાપવાના ઠરાવ પર એક ક્ષણની ઢીલ કર્યા વગર તેને અમલમાં મૂક્યો અને તા.20/03/1910ના રોજ જોહાનિસબર્ગ (દ.આફ્રિકા)થી તે તરજુમો બહાર પાડ્યો અને એ તરજુમુમાની એક નકલ ગાંધીજીએ ભારતની અંગ્રેજ સરકારને કે જેમણે ગુજરાતી હિંદ સ્વરાજ જપ્ત કર્યું હતું તેમને મોકલાવી અને કહ્યું કે હિંદ સ્વરાજમાં લખેલી એક પણ બાબત એવી નથી કે જે અંગ્રેજ સરકારને નુકશાન કરતા હોય.¹⁹ હોમ ડિપાર્ટમેન્ટની એક ફાઈલમાંથી મળેલી માહિતી અનુસાર “મિ. ગાંધીએ તેમની પુસ્તકનું કરેલું ભાષાંતર અને સાથે જ ગુજરાતી દુભાષિયાએ કરેલું તે પુસ્તકનું ભાષાંતર તે બંને મદ્રાસ હાઈકોર્ટને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા છે. બંને ભાષાંતરો સરખા જ છે. દુભાષિયાએ તેના ભાષાંતરમાં જે સૌથી ખરાબ ભાગોની નોંધ મુકેલી છે તેનો ઉલ્લેખ મિ. ગાંધીના પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે. પાના નંબર-20, 53, 61, 64, 65 અને 77 ઉપરના ફકરાઓ ગાંધીજીના પુસ્તકને જપ્ત કરવા માટે પર્યાપ્ત છે.”²⁰ અને આમ, અંગ્રેજી ભાષાનું હિંદસ્વરાજ પણ જપ્ત કરવામાં આવ્યું. જેનું નોટીફિકેશન આ મુજબ હતું. No-5348-81, dated Simla, the 30th July 1910 Notification- By the Government of India, Department of Commerce and Industry. “સી કસ્ટમ એક્ટની કલમ 19, 1878 (VIII of 1878), હેઠળ આપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને ગવર્નર જનરલની કમિટિને બ્રિટીશ

ઈન્ડિયામાં દરિયાઈ કે જમીન માર્ગે દક્ષિણ આફ્રિકાના એમ. કે. ગાંધી દ્વારા લખાયેલા 'ઈન્ડિયન હોમરૂલ' નામની પુસ્તિકાની એક પણ નકલ લાવવા માટે પ્રતિબંધ જાહેર કરતાં આનંદ થાય છે.²¹

❖ પુસ્તક પ્રતિબંધિત થયા બાદના લેખકના તે માટેના અભિપ્રાયો :

13 માર્ચ, 1910ના રવિવારના જોહાનિસબર્ગના પત્રમાં 'હિંદ સ્વરાજ બંધ' એ મથાળા હેઠળ એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો જેમાં આ મુજબની વિગતો હતી. "હિંદ સ્વરાજ'નું પુસ્તક જે મિ. ગાંધી એ લખેલું છે તે હિંદુસ્તાનમાં વેચવાની બંધી થઈ છે એવો તાર હિંદુસ્તાનથી આવેલો છે. આ તદ્દન નવાઈની વાત નથી. તે પુસ્તકના કેટલાક વિચારો અંગ્રેજી સત્તાની વિરુદ્ધના જોવામાં આવે છે, આથી એક્સ્ટ્રિમિસ્ટ પક્ષને જોર મળે અને દારૂગોળો વધારે વપરાય એવી ધાસ્તી સરકારને લાગેલી જણાય છે. તેનો અંગ્રેજી તરજુમો મિ. ગાંધી છપાવવા માંગે છે ને તે ઘણા ગોરા વાંચતા થઈ જાય એમ તેનો ઈરાદો છે. આમ, કરવાને સારુ પૈસાની જરૂર પડશે. તે પુસ્તક પડતર દામે વેચાશે. તેમ કરવા જેની ઇચ્છા હોય તેણે મિ. ગાંધીને અથવા તો ફિનિક્સના મેનેજરને લખી મોકલવું. તે તરજુમો 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન'માં બહાર નથી પડી શકતો, એટલે અલગ છાપતાં કંઈક વધારે ખર્ચ પડશે પણ દરેક નકલની કિંમત 6 પેનીથી વધારે પડવાની સંભવ નથી. આ સાહસમાં દરેક હિંદ-હિતેચ્છુએ મદદ કરવાની જરૂર છે."²²

29 માર્ચ, 1910ના રોજ ગાંધીજીએ નારણદાસ ગાંધીને પત્ર લખી જણાવેલું કે, "હિંદ સ્વરાજના લખાણને જપ્ત કર્યું એટલે હું જોઉં છું કે ત્યાં પણ લડત પુષ્કળ લેવી પડશે."²³

16 એપ્રિલ, 1910 જોહાનિસબર્ગ થી શ્રીમાન એમ. કે. ગાંધીએ ભારત સરકારના ગૃહખાતાના સેક્રેટરીને પત્ર લખ્યો. (કલકત્તા) "આ સાથે ગુજરાતીમાં લખાયેલી પુસ્તિકા 'હિંદ સ્વરાજ'નું મારા દ્વારા થયેલું ભાષાંતર આપને મોકલવા માટેનું મને સૌભાગ્ય મળ્યું છે. જ્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે ભારતમાં મોકલવામાં આવેલી પુસ્તિકાની ગુજરાતી નકલોને જપ્ત કરવામાં આવી છે ત્યારે મને તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કે જે મિત્રોની વચ્ચે પ્રચલનમાં હતું, તેને પ્રકાશિત કરવાનું સલાહ ભર્યું લાગ્યું. ગુજરાતી નકલો શા માટે જપ્ત કરવામાં આવી છે તે મને સમજ પડતી નથી. જો સરકારશ્રી તેમના મંતવ્યો અને સલાહ આ બાબતમાં મને આપશે તો, હું શક્ય એટલું એનું પાલન કરવા માટે પ્રયાસ કરીશ.

હિંદસ્વરાજ લખવા પાછળનો મારો હેતુ સરકારને ક્ષોભમાં મૂકવાનો બિલકુલ ન હતો. પરંતુ સરકારશ્રીને મદદરૂપ થવાનો હતો... જો ગુજરાતી નકલોનો નાશ કર્યો ન હોય તો તે મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હાથોહાથ પરત કરવાની વિનંતી કરું છું."²⁴

2 મે, 1910 જોહાનિસબર્ગથી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેને પત્રમાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે, "ગુજરાતીમાં અને હવે અંગ્રેજી અનુવાદ રૂપે હિંદ સ્વરાજ પ્રગટ કરવાનું મારું કૃત્ય ટ્રાન્સવાલમાં હાલ ચાલી રહેલી લડતને કોઈ પણ રીતે અસર કરતું નથી એવી આશા રાખું છું. આ નાનકડા પુસ્તકમાં દર્શાવવામાં આવેલા વિચારો મારા અંગત વિચારો છે. હિંદ સ્વરાજમાં મેં વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયો ખુબ ખુબ વિચાર અને મનન પછી બંધાયા છે. મિ. પોલાકે આપને ટાઈપ કરેલી નકલ મોકલી છે. આપને હું છાપેલી નકલ મોકલી શકતો નથી. કારણ કે, ગુજરાતી પુસ્તક જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે અને મને લાગે છે કે તેના અનુવાદને પણ એ જ વાત લાગુ પડે છે."²⁵

7 મે 1910ના ઈન્ડિયન ઓપિનિયનમાં ગાંધીજીએ 'અમારા પુસ્તકો' નામના મથાળા હેઠળ એક લેખ લખ્યો હતો જેમાં, 'હિંદ સ્વરાજ' હિંદુસ્તાનમાં જપ્ત થવા બાબત અમે અગાઉ લખી ગયા છીએ. હવે ટપાલમાં કાગળો આવ્યા છે તેમાંથી માલુમ પડે છે કે હિંદી સરકારે 'એક સત્યવીરની કથા', 'સર્વોદય', 'મુસ્તુફા કમાલ પાશાનું ભાષણ' તથા 'ડિકેન્સ ઓફ સોક્રેટિસ' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકોનો તરજુમો એમ પુસ્તકો જપ્ત કર્યા છે ને તેનો ફેલાવો થવાની બંધી કરી છે.

આ હુકમથી અમે નિશ્ચિત તથા નિડર છીએ. અમને હસવું જ આવે છે. ઉપરના પુસ્તકો એક કોમળ બાળક પણ વાંચીને તેમાંથી નીતિબોધ લઈ શકે તેવાં છે. તેમાં અમારા વિચારો નથી, પણ મહાન પુરુષોની ઉત્તમ રહેણીના વિચારો છે. મુસ્તુફા કમાલપાશાનું ભાષણ હજારો માણસોની વચ્ચે જાહેરમાં થયેલું આવી વસ્તુઓનો ફેલાવો અટકાવવો એ તો આભામાં થીગડું દેવા બરાબર છે.

પણ સરકાર બિચારી શું કરે ? બોમ્બવાળાએ જુલમ માંડ્યો છે. તેઓ ત્રાસ છોડવી રહ્યા છે. ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર નથી કરતાં પોતાના કેફમાં જેની ઉપર તેની કટાક્ષ થાય તેનો જીવ લેવા મથે છે. આથી સરકાર બેબાકળી થઈ છે અને જે કંઈ પુસ્તકો જરા પણ સ્વતંત્રતા વિષે લખે તેની સામે થાય છે. દુઃખ એ છે કે એમ સામે થવાથી દર્દ જવાનું નથી. બોમ્બવાળાને સરકાર પહોંચનારી નથી અને અમારા

પુસ્તકો જે હંમેશા શરીરબળની સામે થનારા છે એટલે સરકારને તે બાબતમાં સહાય કરનારા છે તેને બંધ કરે છે!

અમારી ફરજ તો એક જ રહેલી છે. પુસ્તકોનો ફેલાવો અટકાવે તેથી અમારા વિચાર અટકી શકતા નથી. સત્યાગ્રહી તરીકે અમારે તો જીવને જોખમે પણ જે યોગ્ય હશે તે યોગ્ય વખતે લખવું ને બોલવું પડશે જ. અમને સાંભળતી કે વાંચતી અટકાવે અથવા આમ અટકે તેની સાથે અમારે સંબંધ થોડો જ રહ્યો, કેમ કે તે વાત અમારા કાબૂની વાત નથી.”²⁶

❖ પુસ્તક પ્રતિબંધિત થયા બાદ તેના ફેલાવા માટેના અનુરોધ કરતા લેખકના મંતવ્યો :

તા.14 એપ્રિલ, 1919ના રોજ સાબરમતી તટે આવેલા ગાંધીજીના આશ્રમમાં એક જાહેરસભા ભરાઈ હતી. ત્યાં આ ભાષણની ગુજરાતી નકલો હજારોની સંખ્યામાં વહેંચવામાં આવી હતી. આ ભાષણમાં ગાંધીજીએ રોલેટ કાયદાના વિરોધમાં અમદાવાદમાં જે સત્યાગ્રહ થયો અને પછીથી તે સત્યાગ્રહ હિંસામાં ફેરવાયો તેને બંધ કરવા માટે ગાંધીજીએ કાર્યકરોને નિવેદન કર્યું હતું. આ ભાષણમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે “જે કાર્ય અમદાવાદમાં થયું તે યુક્તિસરનું જોવા મળ્યું છે. એટલે તેમાં કોઈ શીખેલા અને જાણકાર માણસોનો હાથ હોય તેમ હું ખચીત માનું છું. તેમની વાતથી આપણે દોરવાઈ જઈને આ કાર્યો કર્યા છે. હું સલાહ આપુ છું કે હવે પછી એમ ન દોરવાશો. હું તો તેવા જે માણસો હોય તેઓને પણ વીનવીશ કે તેઓએ ફરી ફરીને વિચાર કરવો. તેઓને અને તમને બધાને આ વિષય ઉપર મારું હિંદસ્વરાજ વાંચવાની ભલામણ કરું છું. હવે તો મને એવા ખબર મળ્યા છે કે હિંદસ્વરાજ આપણે છાપી શકીએ છીએ અને તેમ કરવામાં કાયદાનો કશો ભંગ થતો નથી.”²⁷

ગુજરાતીમાં રોલેટ એક્ટ સત્યાગ્રહ(1919) 24 ફેબ્રુઆરીથી શરૂ થયો. જે આખા ગુજરાતમાં ફેલાયો. જેમાં અમદાવાદમાં 6ઠી એપ્રિલે હડતાલ પાડવામાં આવી. લોકોએ સ્વેચ્છાએ કામકાજ બંધ રાખ્યા, ઉપવાસ કર્યા, સાંજે વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની હેઠળ એક મોટું, પચાસ હજાર લોકોનું શાંત સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. સ્ટેશનથી શરૂ થયેલું એ વિરાટ સરઘસ સાબરમતીની રેતીમાં સભામાં ફેરવાઈ ગયું. ગાંધીજીના લખેલા બે પુસ્તકો ‘હિંદ સ્વરાજ’ અને ‘સર્વોદય’ને સરકારે જપ્ત કર્યા હતા. તે વેચીને કાયદાનો ભંગ કરવામાં આવ્યો. તે સભામાં વલ્લભભાઈ પટેલ, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, કાલિદાસ જસકરણે ભાષણો કર્યા. બીજા આગેવાનો પણ તે પુસ્તક વેચવા નિકળ્યા. લોકો તેની છાપેલી કિંમત

કરતાં પણ વધારે પૈસા આપીને તે પુસ્તકો ખરીદતા હતા.

સુરતમાં રોલેટ ધારાના વિરોધ માટે એક જંગી સરઘસ નિકળ્યું હતું અને તિલક મેદાનમાં એક ગંજાવર સભા થઈ હતી. તેમાં ગાંધીજીના ‘હિંદ સ્વરાજ’ પુસ્તકની સેંકડો નકલો વેચાઈ હતી. એક નકલના વધારેમાં વધારે ત્રીસ રૂપિયા ઉપજ્યા હતા. તે પ્રસંગે એક બે ઠેકાણે શહેરમાં લોકોએ ધાંધલ કર્યું હતું. પરંતુ કલ્યાણજીભાઈ મહેતા તથા અન્ય આગેવાનોએ શાંતિ સ્થાપી હતી.”²⁸

ઉપર જણાવેલી અમદાવાદની 6ઠી એપ્રિલ, 1919 વાળી વાતની પુષ્ટી(વાતને બળ) ગાંધીજીના એક પત્ર દ્વારા થાય છે. જે અહીં નીચે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની એક મહિલા મિત્રને તા.18 જૂન, 1919 પછી... આ પત્ર લખાયો હતો જેમાં આ પત્રમાં રોલેટ કાયદા સામે વિરોધ પ્રદર્શિત કર્યો હતો તે વાત જણાવવામાં આવી ઉપરાંત “6ઠી એપ્રિલે દેખાવો યોજવામાં આવેલા જેમાં લોકોએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. 7મી એપ્રિલે જપ્ત કરેલું સાહિત્ય બધા કેન્દ્રોમાં સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકો મારફતે વેચવામાં આવ્યું અને 8મી એપ્રિલે સાંજે હું દિલ્હીની હાલત નજરે જોવા દિલ્હી જવા નીકળ્યો.”²⁹

30 જૂન, 1919ના રોજ ગાંધીજીએ મુંબઈથી સત્યાગ્રહીઓ માટે સૂચનાઓ બહાર પાડેલી જે મુજબ, સત્યાગ્રહસભાની સમિતિએ 15મી જૂન, 1919ના રોજ પસાર કરેલા ઠરાવની રૂએ અને આધારે.

આ પત્રમાં સત્યાગ્રહોને અનેક સૂચનાઓ અપાઈ કે તેમણે કઈ રીતે સત્યાગ્રહ કરવો કે સાચા સત્યાગ્રહી કોઈ ગણાશે વગેરે વગેરે.

જેમાં સૂચના નંબર 6માં રચનાત્મક કાર્યક્રમો દર્શાવાયા છે. જેમાં સૂચના નંબર 6ના ક માં જણાવાયું છે કે, “સત્યાગ્રહ ધર્મના નીચેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો લોકોને સમજાવવા : સત્યાગ્રહ કરનાર માટે સત્ય અને અહિંસાનું કડકમાં કડક પાલન કરવાની આવશ્યકતા. આમાંથી જ સ્વાભાવિક રીતે ઉદભવતું સવિનય કાનૂનભંગનું કર્તવ્ય અને ગુનાહિત કાનૂનભંગ કરવાથી દૂર રહેવાનું સર્વોપરી કર્તવ્ય. આ હેતુ પાર પાડવા માટે નીચે આપ્યા છે. તેવા સાહિત્યનો બહોળો પ્રચાર કરવો : થોરો કૃત સિવિલ ડિસ ઓબિડિયન્સ, મારા લખેલા પુસ્તકો હિંદ સ્વરાજ અને ડિકેન્સ ઓફ સોક્રેટિસ, ટોલ્સટોય કૃત લેટર ટુ રશિયન લિબરલ્સ અને રસ્કિન કૃત અન ટુ ધિસ લાસ્ટ. એ વાત સાચી છે કે ખરેખરી સવિનય

કાનૂનભંગની લડતની યોજના એક ભાગ તરીકે આમાંનું કેટલુક સાહિત્ય વેચ્યું હતું.

પરંતુ હવે આપણે જાણવા મળ્યું છે કે સરકારને એવો કાનૂની અભિપ્રાય મળ્યો છે કે મનાઈ કરેલું સાહિત્ય ફરીથી છપાય અને વેચાય એમાં કશો ગુનો થતો નથી, સિવાય કે એવું સાહિત્ય અથવા બીજું કોઈ પણ સાહિત્ય કલમ 124 'એ' નીચે આવી જતું હોય. એટલે હવે આ સાહિત્યનું વેચાણ, આપણે કોઈ કાયદો તોડવાના ગુનાસર સજા ભોગવવાને પાત્ર બનીએ એવા કાર્ય તરીકે નહીં, પરંતુ આપણા પ્રચાર કાર્યક્રમના એક ભાગ તરીકે કરવાનું છે."³⁰

❖ ગાંધીજીના આ પુસ્તક (હિંદ સ્વરાજ) વિષે અલગ અલગ વિખ્યાત પશ્ચિમના વિચારકોના અભિપ્રાયો

એ વખતે હિંદ સ્વરાજ વિશે જ 'ધ આર્યનપાથ'નો આખો અંક કાઢવાની યોજના ચાલતી હતી. એ અંક સાપ્ટેમ્બરમાં પ્રગટ થયો હતો. એમાં ફેડરિક સોડી, જી.ડી.એચ.કોલ, સી. ડિલાઈલ બર્ન્સ, જોનમિડલટન મરી, આઈન્સન ફોસેટ, જેરલ્ડ હર્ડ અને આઈરીન રેથબોન જેવા વિખ્યાત પશ્ચિમના વિચારકોના લેખોનો સમાવેશ થયો હતો. જો કે એમાના કોઈ 'હિંદ સ્વરાજ'માં નિરૂપેલા વિચારો સાથે પૂરેપૂરા સંમત થતા ન હોતા તેમ છતાં તેમણે બધાએ એ પુસ્તકનું ભારે મહત્વ સ્વીકાર્યું હતું.

દા.ત.

ફેડરિક સોડી ગાંધીજી સાથે સંમત ન હોતા છતાં તેમણે એવું સૂચન કર્યું હતું કે 'જે કોઈ દુનિયાને પલટવા માગતો હોય તેણે આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.'

જી.ડી.એચ. કોલને પશ્ચિમની વિરૂદ્ધનો ગાંધીજીનો પક્ષ 1908 કરતાં વધુ સબળ લાગ્યો હતો. તે વખતે તો પશ્ચિમની નજરે પશ્ચિમનો ક્ષણ સ્થાયી સુધારો સ્થાયી લાગતો હતો.

સી. ડિલાઈલ બર્ન્સને 'હિંદ સ્વરાજ'નો સૌથી મોટો ગુણ એ લાગ્યો કે "એમાં નૈતિક મુદ્દાઓ ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો અને ખાનગી સંપત્તિ અને સત્તા પાછળ પડવાની વાતનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો."

જોન મિડલટન મરીએ એને 'મહાનગ્રંથ' અને 'જગતની એક આધ્યાત્મિક પ્રશિષ્ટ કૃતિ' ગણી હતી અને તેમણે ગાંધીજીની સાચા સ્વરાજની કલ્પનાની સ્વર્ગ રાજ્યની ખ્રિસ્તી કલ્પના સાથે સરખાવી હતી.

જેરલ્ડ હર્ડને 'હિંદ સ્વરાજ' રૂસોના 'સોશિયલ કોન્ટ્રાક્ટ' અને માર્ક્સના 'ડાસ કેપિટલ' કરતાં ચડિયાતું લાગ્યું હતું કારણ એ કોઈ યુગના અંતનું

નહીં પણ એક નવી સમાજ વ્યવસ્થા પ્રારંભનું સૂચન હતું.

આઈરિન રેથબોને એ પુસ્તકને 'પ્રચંડ પ્રભાવવાળું' કહ્યું છે અને લખ્યું છે કે એ વાંચી, એમાં રહેલી પ્રખર પ્રામાણિકતા જોઈને મને મારી પોતાની પ્રામાણિકતા કેટલી છે તે ખોળવાની ફરજ પડી છે. તેમને મને એ કૃતિ 'સરળ, તર્કબદ્ધ, કરકસરવાળી, સંક્ષિપ્ત અને કવિતામય' છે.

લ્યુ કોસેટને મતે 'હિંદ સ્વરાજ' એવું પુસ્તક છે જેનો હેતુ ' હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજોથી નહિ પણ પશ્ચિમના મર્મસ્થાનોને કોતરીખાઈ રહેલા આધુનિક સુધારાથી બચાવવાનો છે.' એમને માનવ આત્માની અવિનશ્વર પ્રાણ શક્તિમાં પૂરતો વિશ્વાસ છે કે એ પોતાને કાયમ માટે યાંત્રિક બની જવા નહીં દે. પોતાની ઈમાનદારી ખોઈ બેઠેલા માણસો અને પ્રજાઓને જે પરિણામો વેઠવાં પડનાર છે તેને યંત્રો નિર્દય રીતે ઉઘાડા પાડી રહ્યાં છે. 'હિંદ સ્વરાજ' માણસને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પાછો લાવવાનો પ્રયાસ છે અને તે કારણે "આપણે જો જીવનનો સર્જનાત્મક હેતુ પાર પાડવો હોય તો આપણા સૌમાં જ સાચી ક્રાંતિ આવવી જોઈએ તેને માટેની ઉત્તમ આધુનિક માર્ગદર્શન પોથી છે."³¹

❖ સમાલોચના:

આ પુસ્તક અનોખું છે તે ગાંધીજીની કલમે તેમના હસ્તાક્ષરમાં, માતૃભાષા ગુજરાતીમાં લખાયેલું છે. તેની એક બીજી વિશેષતા એ છે કે તે તેમનું તેમજ હસ્તાક્ષર સ્વરૂપેજ છપાયું છે. ગાંધીજીનું આ એક માત્ર પુસ્તક એવું છે જેનો અનુવાદ ગુજરાતી માંથી અંગ્રેજીમાં તેમણે પોતે કરેલો છે. આ પુસ્તકને આવતા જુલાઈ મહિનામાં ૧૧૧ વર્ષ પુરા થશે.

આમ, હિંદસ્વરાજ જ્યારથી લખાયું ત્યારથીજ ખુબજ લોકપ્રિય રહેલું પુસ્તક છે જેમાં ગાંધીજીએ તે સમયની લોકલાગણી ને ખુબજ સુંદર રીતે વણી લીધી છે. આ પુસ્તકને અનેક વાર પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીએ વાચક અને અધિપતિ એમ સંવાદરૂપે લખેલું છે. જે વાચકને સરળતાથી સમજાય એવી પદ્ધતિ છે. આ પુસ્તકમાં નવી પેઢીને જૂની પેઢીના કરેલા કામોનું અવમુલન ના કરવામાટે અનુરોધ કરેલો છે. હિંસા એ કોઈપણ દુખોનો ઈલાજ નથી. અહિંસક માણસ પોતાનાજ ધરમાં હિંસા કેમ ચલાવી શકે તે આ પુસ્તક દ્વારા પ્રગટ થાય છે. યંત્ર નો વિરોધ નથી પરંતુ યંત્ર પર પરાવલંબી થવા પર વિરોધ છે. આશ્ચર્યની વાતતો એ છે કે તે સમયના શ્રીમતિ સોફિયા વાડિયાએ આ પુસ્તકના ખુબ વખાણ કરતો લેખ લખેલો અને તે

પુસ્તક તે વખતના લોકશાસન ના અહિંસક લડતની સફળતા ઇચ્છનાર દરેક ને આ પુસ્તક ફરી ફરી વાચવા અનુરોધ કર્યો હતો. જ્યારે ઈ.સ. ૧૯૧૨માં ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા ત્યારે તેમણે આ પુસ્તકનો અનુવાદ વાંચેલો અને તેમણે કહેલું કે આ લખાણ ખુબ ઉતાવળે લખાયેલું છે અને અણઘડ લાગે છે. તેમણે ભવિષ્ય ભાષેલું કે ગાંધીજી ભારત આવ્યા પછી એક વર્ષ બાદ આ પુસ્તકનો પોતેજ નાશ કરશે પરંતુ તેમની એ ભવિષ્યવાણી ખોટી પડી. આમ આ પુસ્તકે દરેક સમયે પોતાને યોગ્ય સાબિત કર્યું છે. ગાંધીજીને સમજવા માટેનું આ ઉત્તમ માધ્યમ છે.

ફૂટનોટ :

1. ગાંધીજીની દિનવારી (તા.02/10/1861 થી તા.09/01/1915 સુધી), સંગ્રાહક-ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ, સાબરમતી આશ્રમ સુરક્ષા અને સ્મારક ટ્રસ્ટ-અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ-1976, પૃ-97.
2. હિંદ સ્વરાજ, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પ્ર-વર્ષ-સવંત-1979 (ઈ.સ.1923), પૃ-‘પ્રકાશકનું નિવેદન’ માંથી. (નોંધ- આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠની લાઈબ્રેરીના કોપીરાઈટ વિભાગમાંથી મળ્યું.)
3. હિંદ સ્વરાજ : અહિંસક સંસ્કૃતિની ખોજ; રમેશ બી. શાહ; પ્ર.-રાજેન્દ્ર ખિમાણી, કુલસચિવ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ; પ્રથમ આવૃત્તિ-2008; પૃ-1.
4. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-10 (નવેમ્બર, 1909-માર્ચ 1911), પ્રકાશક-શાંતિલાલ હરજીવન શાહ-નવજીવન મુદ્રણાલય-અમદાવાદ, પૃ-14.
5. હિંદ સ્વરાજ : અહિંસક સંસ્કૃતિની ખોજ; રમેશ બી. શાહ; પ્રકાશક-રાજેન્દ્ર ખિમાણી, કુલસચિવ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ; પ્રથમ આવૃત્તિ-2008; પૃ-1.
6. હિંદ સ્વરાજ, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પુન: મુદ્રણ, 2004, પૃ-23.
7. એજન, પૃ-19
8. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ (મહાત્મા ગાંધીનાં લખાણો, ભાષણો, પત્રો વગેરેનો સંગ્રહ), ભાગ-10 (નવેમ્બર 1909- માર્ચ 1911) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ-1968, પૃ-15.
9. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-10, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-1968, પૃ.223-224.
10. એજન, પૃ-15-16.
11. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-19, (નવેમ્બર 1920 – એપ્રિલ 1921) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ-1970, પૃ.244-245.
12. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-10, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-1968, પૃ.16
13. અક્ષરદેહ ભાગ-1
14. એજન
15. અક્ષરદેહ ભાગ-1
16. ગાંધીજીની દિનવારી, ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ, સાબરમતી, અમદાવાદ, પૃ-101
17. Notes., Political-A, Home Department, August 1910; Nos. 96-103, Copy Right Vests in the National Archives of India, P-1.
18. ગાંધીજીની દિનવારી (તા.02/10/1869 થી તા.09/01/1915 સુધી), સંગ્રાહક-ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ, સાબરમતી આશ્રમ સુરક્ષા અને સ્મારક ટ્રસ્ટ-અમદાવાદ, પૃ-102.
19. હિંદ સ્વરાજ, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પુન: મુદ્રણ, 2004, પૃ-24
20. Notes., Political-A, Home Department, August 1910; Nos. 96-103, Copy Right Vests in the National Archives of India, P-1.
21. Notes., Political-A, Home Department, August 1910; Nos. 96-103, Copy Right Vests in the National Archives of India, P-9.
22. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-10, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-1968, પૃ.213-214.
23. એજન, પૃ. 233-234
24. Notes., Political-A, Home Department, August 1910; Nos. 96-103, Copy Right Vests in the National Archives of India, P-7.
25. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-10, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-1968, પૃ.285-286.
26. એજન પૃ-291-292
27. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-15, (ઓગષ્ટ 1918- જુલાઈ 1919) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ-1969, પૃ.213-214-215.
28. Vidya Reprint From the Jamal (Special “History” Issue); Vol. 27; January & August 1984; No. 1-2; ગુજરાતમાં રોલેટ સત્યાગ્રહ-1919; લે- ડો. જયકુમાર શુક્લ; પૃ-14.
29. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-15, (ઓગષ્ટ 1918- જુલાઈ 1919) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ-1969, પૃ.367-368-370.
30. એજન, પૃ-397, 398, 401.
31. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-67, (એપ્રિલ 1 થી ઓક્ટોબર 14, 1938) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, આવૃત્તિ- જુલાઈ 1982, પૃ. 188 – 367.